

А. В. Скоробагатько

кандидат юридичних наук,
Одеська національна морська академія,
кафедра цивільного та трудового права
вул. Дидріхсона, 8, Одеса, 65058, Україна

**СТАНОВЛЕННЯ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ
В УМОВАХ ФЕОДАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА**

У статті висвітлено історію становлення пенсійного забезпечення у феодальний період розвитку суспільства на території сучасної України, визначені суб'єкти надання пенсій та види пенсійних виплат.

Ключові слова: феодальний період, утримання, політне, прожиток, пенсійні виплати.

Проблема правового регулювання пенсійного забезпечення є однією із найактуальніших. Суспільно-економічні перетворення, які відбуваються в Україні, торкаються усіх сфер життєдіяльності людини, і пенсійне забезпечення громадян не є винятком. Покращення рівня життя, добробуту, забезпечення у випадку інвалідності чи хвороби, а насамперед у старості були, є і будуть важливими для кожної людини. Створення нової, всеохоплюючої і справедливої системи пенсійного забезпечення населення, як вірно відзначає І. Оклей — процес тривалий, багатоступеневий, тісно пов'язаний з економічними, фінансовими, адміністративними реаліями [1].

Враховуючи суспільне значення пенсійного забезпечення, в даній статті зробимо спробу більш детально дослідити його становлення в феодальну епоху на території сучасної України, тому що вивчення історичного досвіду в період реформування чинної пенсійної системи є актуальним, а зазначене питання недостатньо висвітлено у вітчизняній юридичній літературі.

Слід зазначити, що термін пенсійне забезпечення змінювався в процесі історичного розвитку під впливом багатьох факторів, серед яких можна назвати традиції, менталітет народу, економічні та соціальні процеси та інші. Конкретний зміст і обґрунтування згаданих понять у багатьох країнах з'явилося не одразу [2]. Для більш повного аналізу досліджуваного питання, проведемо невеликий екскурс в середньовічну Європу та розглянемо, на характерних для даної епохи прикладах, як в провідних європейських державах зароджувалось пенсійне забезпечення.

Вкажемо, що питання призначення пенсій у європейських країнах в даний історичний період не було новим, оскільки пенсійні виплати уже мали місце у Стародавній Греції і Стародавньому Римі і призначалися ветеранам військової служби та скаліченим воїнам. По своїй суті ці виплати були правом-привілеєю, яке носило нестійкий характер і не було обов'язком держави. Безумовного права на отримання пенсій зазначені категорії також не мали, зміна імператора часто була причиною їх відміни. І, як вірно

відмічають Лушнікова М. В. і Лушніков А. М., що ці виплати мали характер, скоріше, громадського забезпечення [3].

Надання допомоги, в тому числі і призначення пенсійних виплат в феодальну добу зазвичай залежало від волі правителя. Представникам панинних класів, як винагорода за заслуги перед монархом призначались державні пенсії. Державними пенсіонерами були принци, великі сановники, єпископи, маршали, префекти [4]. Це були акти «монаршої милості» здебільшого дворянам, для яких пенсії були доповненням до доходів, які надходили від їх володінь. Не закон, а милість монарха визначала і право на пенсію і її розмір. Ми розділяємо думку Н. Б. Болотіної, що така форма соціального забезпечення мала ознаки заохочення за вірність монарху [5].

У середньовічній Англії високопоставленим аристократам уряд виплачував пенсії за особливим списком (Pension List). Крім того виплачувалися повічні пенсії із спадкових доходів, які поступали в пряме розпорядження англійських королів. Численні пенсії, призначені англійськими королями, виплачувалися віками, переходячи у спадок до дітей, онуків, племінників, інших осіб. Ці пенсії були таким же видом королівських нагород, як земля, замки і т. д., були класовими та спадковими привілеями [6]. Пенсії також часто призначалися королям інших держав для їх підкупу. Як засіб підкупу членів англійського парламенту, пенсії також використовувалися і в середині держави. Така практика мала місце не тільки в Англії, вона була характерна і для німецьких князівств.

У феодальній Франції певному колу вельмож пенсії також виплачувалися із державної казни або королівського домену, вони були предметом жорстокої боротьби між дворянами і третім станом. Перед Французькою буржуазною революцією на виплату пенсій витрачалася 1/10 частина державних доходів.

В роки правління Наполеона і після реставрації в Франції королівської династії Бурбонів призначення пенсії знову залежало від милості монарха. Так академік Є. В. Тарле відзначає, що Наполеон був надзвичайно щедрий до своїх найближчих військових і цивільних службовців. Наприклад, після Тильзіту він призначив Нею 300 тис. франків щорічної довічної ренти, маршалу Бертє — 405 тис. крім значних одноразових виплат. Міністрів він також відзначав, не менш щедро, ніж маршалів. Високі пенсії отримували офіцери [7]. Такий підхід в пенсійному забезпеченні тривав до 1831 року.

Наведені приклади свідчать про надзвичайну турботу за рахунок державної казни про тих хто віддано служив короні. Вказані приклади були характерними і для інших європейських країн.

В той же час неможливе населення не мало права на державне забезпечення, тільки з розвитком купецьких гільдій та ремісницьких цехів було запроваджено взаємодопомогу у зв'язку з каліцтвом або нещасним випадком на виробництві.

Пенсійне забезпечення — категорія історична, обумовлена суспільною необхідністю. У сучасному вигляді воно виникло у другій половині XIX сторіччя. Необхідно зазначити, що на території України, особливо в

тій її частині, що перебувала під владою Російської імперії, питанню пенсійного забезпечення приділялась увага ще в давні часи. Дослідження історичного аспекту цієї проблеми на теренах нашої держави дає нам цікаві свідчення не лише про зародження пенсійного забезпечення, а й про те, для кого воно призначалося. Таким чином, розглянемо більш детально, як вирішувалося питання пенсійного забезпечення на українських землях у феодальну епоху.

У середині XVII ст. більша частина України відійшла до складу Росії тому доречно буде розглядати це питання шляхом дослідження джерел права Російської імперії.

З давніх часів військові та чиновники в Російській державі користувалися різними формами соціальної підтримки з боку влади. У нормативних актах феодальної доби, а зокрема Судебнику 1589 року було закріплено норму, яка відноситься до досліджуваної проблеми (можна вважати, що це перше законодавче закріплення пенсійних виплат). Так, у статті 193 Судебника визначалося майнове становище бездітних вдів, які залишилися після смерті чоловіка. Згідно вказаної статті, бездітна вдова, яка втратила чоловіка, мала право на повернення їй приданого, а також їй виплачувалося так зване «політне» по дві гривні на рік [8]. В юридичній літературі існують різні погляди на «політне», дослідники відносять його до різних видів соціальних виплат. Так, на думку Р. І. Іванової та В. А. Тарасової «політне» — це особлива різновидність утримання бездітних вдів, яка не зважаючи на оригінальність способу підрахунку, все-таки ближче до правової природи пенсії в разі втрати годувальника, а не до компенсаційної виплати за роки перебування в шлюбі [9]. Іншої думки дотримується А. І. Копаньов, «політне» — це не пенсія в разі втрати годувальника, а виплата вдові за роки, проведені в шлюбі [10]. Така позиція науковця здається нам дискусійною і не заслуговує на підтримку, а «політне» ми маємо підстави віднести до такого виду соціального забезпечення, як пенсії в разі втрати годувальника. Таким чином, ми можемо стверджувати про перше законодавче закріплення такого виду допомоги, як пенсія.

Вагомим кроком подальшого становлення пенсійного забезпечення став указ Олексія Михайловича (червень 1663 р.). Відповідно до цього акту дворянам і боярським дітям дарувалися земельні маєтки: за тяжкі поранення — 50 десятин і за легкі — 25 десятин. Земельні ділянки у 25 десятин надавали стрільцям, драгунам, солдатам, козакам. На думку Б. І. Сташківа, це була пенсія у натуральній формі [11]. За часів царювання Олексія Михайловича та Федора Олексійовича при дуже тяжких пораненнях призначалося довічне грошове жалування. Цей вид допомоги можна розглядати як пенсію по інвалідності.

Важливим нормативним актом, який регулював розвиток феодальних відносин Росії середини XVII ст. стало Соборне Уложення 1649 р., яке фахівці назвали — кодексом феодального права Росії. 175 статей Уложення присвячені правам феодалів на вотчини і помістя і зв'язані з ними привілеї. В Уложенні появляється новий правовий інститут — прожиток. Право на отримання прожитку мали вдови, залишені, як з малолітніми дітьми,

так і бездітні. На наш погляд, цей вид допомоги можна вважати пенсією в разі втрати годувальника.

У главі 16 ст. 31–32 Уложення сказано, що якщо голова сім'ї був вбитий у битві, то з 100 четвертин складу належало 20 четвертин жінкам, 10 — дочкам. Якщо годувальник помер в полку на державній службі, то жінкам належало 15, а дочкам 7 четвертин зі 100 четвертин складу. Якщо ж дворянин помер вдома, поза службою — жінкам виділялось 10 четвертин, а дочкам — 5 [12]. У випадку відставки від служби по старості або поранення і при відсутності прямих спадкоємців дворяни мали право на отримання помістя в об'ємі повного складу [13]. Цим нормативним актом були достатньо захищені інтереси панівних верств населення при виході у відставку з державної служби, так і інтереси членів їх сімей у випадку смерті годувальника. Як бачимо, в досліджуваний період в нормативних актах закріплювалася диференціація при наданні допомоги, розміри виділених земельних ділянок залежали від тяжкості поранення та виду війська де проходила служба.

За часів правління Петра I регулювання пенсійного забезпечення було значно вдосконалено. Морським статутом 1720 року були закріплені пенсійні виплати військовим, які залишали службу за станом здоров'я або за вислугою років, а також виплати призначались вдовам та дітям у випадку смерті годувальника. Пізніше, норми Морського статуту було поширено на ремісників та службовців, які працювали на флоті. Наприкінці XVIII сторіччя за зразком Морського статуту було видане аналогічне положення для сухопутних військ. Отже, саме за Петра I були закладені основи державної системи пенсійного забезпечення. Тому є слушною думка Н. Бахмач про те, що доцільно використати термін «державна соціальна політика». Хоча ще не можна говорити про законодавчу систему пенсійного забезпечення, оскільки і за масштабами, і за рівнем організації вона не відповідала дійсним потребам держави, але головним було те, що відбулася зміна поглядів на сенс пенсії, що перестала бути милістю, перетворившись на систематичну грошову виплату [14]. Але зарано стверджувати, що у цей історичний період існувало пенсійне забезпечення. Після смерті Петра I його наступники продовжували цю політику.

Так, за імператора Олександра I були видані правові акти і з 21 травня 1803 р. започатковано регулярну виплату пенсій. Відповідно до указу особам, які прослужили не менше 20 років і звільнені внаслідок отриманих поранень або хвороби, що виникли у період проходження військової служби, призначалась пенсія в розмірі 1/3 щомісячної винагороди. За 30 років служби при звільненні за тими ж причинами — половина щомісячної винагороди, а за 40 і більше років — повна щомісячна винагорода. Таким чином, відзначає М. М. Шумило, можна резюмувати, що уперше у законодавстві Російської імперії, до складу якої входили українські землі, з'являється правова формула, за якою визначається розмір пенсії державних службовців [15].

Найбільш значимим нормативним актом, який врегулював пенсійне забезпечення, став «Статут про пенсії і одноразові допомоги», затвердже-

ний указом імператора Миколи I Павловича 6 грудня 1827 року. З вказаної дати пенсії стали головним видом соціального забезпечення державних службовців та їх сімей. Даний документ підвищив гарантії захисту прав осіб, які віддано служили державі.

Відповідно до Статуту офіцери, при звільненні у відставку, отримували пенсію, розмір якої залежав від тривалості вислуги. На повний оклад пенсії мали право: особи, які прослужили на дійсній службі 35 років, та всі поранені 1-го та 2-го класів, незалежно від кількості років їх служби. Військові, які прослужили 25 років, отримували повний оклад пенсії. Цим нормативним актом закріплювався пільговий порядок визначення вислуги, а також визначалися періоди, що за зазначених обставин не зараховувались у вислугу. Так, час, проведений в походах проти ворога, було зараховано в подвійному розмірі, а час, проведений при облозі Севастополя — місяць за рік. У той же час, взагалі виключався зі служби: час, проведений в тривалій відпустці, більш ніж 4 місяці, в полоні у ворога. Крім того, за арешт, який був призначений судом, вираховувалось з дійсної служби два роки, а якщо арештований утримувався в фортеці, то вираховувалось чотири роки.

Втрачене під час служби здоров'я, а також тяжкі невиліковні хвороби, не говорячи вже про поранення, давали право на пенсії за скорочені строки служби, а саме: а) тим особам, які йшли у відставку у зв'язку з втратою здоров'я пенсія призначалася за: 10 років вислуги — 1/3 окладу, 20 років вислуги — 2/3 окладу, а за 30 років вислуги — повний оклад; б) особи, що отримали тяжкі невиліковні хвороби, які не дозволяли хворому проживати без сторонньої допомоги, — при відставці отримували пенсії : за 5 років служби — 1/3 окладу, за 10 років — 2/3 окладу і за 20 років — повний оклад. Офіцерам, які йшли у відставку в зв'язку з втратою здоров'я, а між тим не прослужили ніяких строків, які дають право на пенсію, видавалися одноразові грошові виплати [16].

В той же час нижчі чини службовців, до яких відносились городові козаки, стрільці, пушкарі, ямщики, псарі та інші не мали права на достатнє державне забезпечення і, як вірно відмічають Р. І. Іванова та В. А. Тарасова, після залишення служби по старості або по хворобі, отримували із державної казни мізерну грошову, а найчастіше хлібну платню [17].

Статутом максимальний розмір пенсії не встановлювався, однак існував інститут мінімальної пенсії. Цим нормативним актом також визначалися джерела фінансового забезпечення виплат пенсій та одноразової допомоги.

Крім пенсійних виплат, після виходу у відставку державний службовець отримував одноразові допомоги у розмірі річної платні. А одноразова допомога вдовам та дітям померлих чиновників виплачувалась відповідно до того, який розмір платні мав службовець у день смерті. Якщо сім'ї державного службовця було призначено пенсію, то автоматично втрачалось право на отримання одноразової допомоги.

До Статуту неодноразово вносились доповнення та зміни, але він залишався єдиним документом, який регулював пенсійне забезпечення дер-

жавних службовців в Російській імперії до 1917 року. А основи пенсійного забезпечення інших категорій працівників були закладені в кінці XIX — на початку XX століть.

Як бачимо, в досліджуваній період державне пенсійне забезпечення носило фрагментарний характер і обмежувалось окремими категоріями громадян. Значна частина населення феодальної держави — селяни, поруч з найманими працівниками, клас яких тільки зароджувався, пенсійних прав не мали.

Необхідно відзначити одну важливу особливість, що вже у вказаний період, суспільство намагалося знайти і інші механізми пенсійного забезпечення, які сьогодні можна віднести до категорії добровільного пенсійного страхування. Сформувався два принципово нові механізми недержавного пенсійного забезпечення: розподільчий і накопичувальний. Найбільш характерним прикладом розподільчого механізму були емеритальні каси, які створювались для окремих відомств. Перша емеритальна каса Російської імперії була заснована у 1859 р. яка належала до військово-сухопутного відомства. Основне завдання, яке було покладене на емеритальні каси — це забезпечення додатковими сумами осіб, які вийшли у відставку, незалежно від нарахованих пенсій на загальних засадах. Емеритальні каси діяли як за рахунок добровільних внесків, так і з внесків державного бюджету.

Учасникам емеритальної каси гарантувалися такі види виплат: пенсії за вислугу років, за інвалідністю, пенсії вдовам та сиротам. Згодом, емеритальні каси перетворилися на пенсійні каси страхового типу.

Незважаючи на те, що був відсутній єдиний кодифікований акт, який регулював питання пенсійного забезпечення, діючи в зазначений період нормативно-правові акти досить чітко закріплювали види пенсійного забезпечення, загальні засади та умови призначення пенсій. Зокрема, особливо регулювались питання пенсійного забезпечення державних службовців, та членів їх сімей.

В Україні починала формуватися дворівнева пенсійна система, яка поєднала у собі державну пенсійну систему та приватні каси, що знайшла свій подальший розвиток у наступних історичних періодах.

Роблячи загальний висновок з викладеного можна стверджувати, що до основних особливостей становлення пенсійного забезпечення у розглядуваній період можна віднести:

- необхідність у пенсійному забезпеченні складалася історично, умови призначення пенсій постійно вдосконалювались залежно від рівня розвитку держави та суспільства. Хронологічна межа становлення пенсійного забезпечення в Україні визначається XVI–XVII ст.;

- загальної системи пенсійного забезпечення не існувало, окремі категорії державних службовців отримували привілейоване пенсійне забезпечення ;

- основи державної системи пенсійного забезпечення були закладені за часів правління Петра I;

- особливістю пенсійного забезпечення державних службовців та військових було те, що воно визначалося як особливий вид постійного утри-

манья, яке призначалося як відставним чиновникам, так і у випадку їх смерті вдовам і дітям;

– у ролі суб'єктів пенсійного забезпечення того часу виступають службовці та їх сім'ї (вдови та діти), з одного боку, а держава — з іншого;

– першими видами пенсійного забезпечення можна вважати «політне» та прожиток, які за своєю правовою природою можна віднести до такого виду соціального забезпечення, як пенсії в разі втрати годувальника;

– підставами надання права на забезпечення тривалий час були втрата працездатності та настання інвалідності, а вік не вважався істотною умовою при призначенні пенсії;

– законодавству Російської імперії також був відомий інститут мінімальних пенсій. Максимальний розмір не встановлювався, натомість у більшості випадків була передбачена мінімальна пенсія;

– особливе місце в становленні пенсійного забезпечення посідали емеритальні каси, які створювалися для окремих відомств;

– аналізуючи законодавство досліджуваного періоду можна дійти висновку, що при наданні допомоги та при призначенні пенсій було встановлено диференційований підхід. Розмір пенсії залежав від тривалості вислуги, виду війська, де проходила служба, та тяжкості поранень. Застосовувався пільговий порядок обчислення вислуги.

Література

1. Оклеї. До питання становлення і розвитку законодавства про пенсійне забезпечення: історико-правовий аспект // Вісник Академії правових наук України. — 2006. — № 2. — С. 239.
2. Пенсійна система України: Навч. посіб. / За заг. ред. Грушка В. І. — К.: Кондор, 2006. — С. 28.
3. Лушникова М. В., Лушников А. М. Курс права соціального забезпечення. — 2-е изд. доп. — М.: Юстицинформ, 2009. — С. 160.
4. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. — Київ: Знання, 2005. — С. 60.
5. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України: Навч. посіб. — К.: Знання, 2005. — С. 40–41.
6. Ачаркан В. А. Государственные пенсии. — М.: Юрид. лит., 1967. — С. 8.
7. Тарле Е. В. 1812 год. — М., 1959. — С. 197.
8. Судебники XV — XVI веков / Под ред. Б. Д. Грекова. — М. — Л., 1952. — С. 406.
9. Иванова Р. И., Тарасова В. А.. Предмет и метод советского права социального обеспечения. — М.: Изд-во МГУ, 1983. — С. 15.
10. Греков Б. Д. Указ. соч. — С. 406.
11. Сташків В. І. Теорія права соціального забезпечення: Навч. посіб. — К.: Знання, 2005. — С. 307.
12. Маньков А. Г. Уложение 1649 года. Кодекс феодального права России. — Л., 1980. — С. 69–74.
13. Иванова Р. И., Тарасова В. А. Указ. соч. — С. 16.
14. Бахмач Н. В. Формування корпоративних недержавних пенсійних фондів підприємств легкої промисловості: Дис. ... канд. екон. наук: 08.07.01 / Наталя Володимирівна Бахмач. — К., 2006. — С. 15.
15. Шумило М. М. Правове регулювання пенсійного забезпечення державних службовців. Монографія / М. М. Шумило. — К: Ніка-Центр, 2010. — С. 15.
16. Записки военной администрации для военных и юнкерских училищ / Составил профессор военной администрации Лобко. — Издание шестое. — СПб., 1879. — С. 119–121; Запис-

ки военной администрации для военных и юнкерских училищ / Составил заслуженный профессор военной администрации Лобко. — Издание четырнадцатое. — СПб., 1900. — С. 135–136.

17. Иванова Р. И., Тарасова В. А. Указ. соч. — С. 16.

А. В. Скоробагатько

Одесская национальная морская академия,
кафедра гражданского и трудового права
ул. Дидрихсона, 8, Одесса, 65058, Украина

**СТАНОВЛЕНИЕ ПЕНСИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ НА ЗЕМЛЯХ
УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ ФЕОДАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА**

Резюме

В статье отражена история становления пенсионного обеспечения в феодальный период развития общества на территории современной Украины, определены субъекты предоставления пенсий и виды пенсионных выплат.

Ключевые слова: феодальный период, содержание, полетное, пропитание, пенсионные выплаты.

A. V. Skorobagatko

Odessa national maritime academy,
The Department of Civil and Labour law
Didrikhsona str. 8, Odessa, 65058, Ukraine

**THE FORMATION OF PENSIONARY SERVICE ON THE TERRITORY
OF UKRAINE AT THE FEUDAL PERIOD OF DEVELOPING
THE SOCIETY**

Summary

This article demonstrates the history of the pensionary service formation at the feudal period of developing the society on the territory of the contemporary Ukraine. It determines the subjects who are granted the pension and kinds of pensionary payments.

Key words: feudal period, contents, payments, livelihood, pensionary payments.